

БАЙЫРКЫ ТҮРК ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНДЕГИ НАКЫЛ СӨЗДӨР

Макалада байыркы Орхон-Енисей, рун жазма эстеликтериндеги учкул сөздөр, көркөм салыштыруулар кыргыз учкул сөздөрүнө салыштырылып, окшоштуктары жана айырмачылыктары каралат.

Негизги сөздөр: байыркы, рун, салыштыруу, эстелик, учкул сөздөр, текст, эпос, изилдөө, айырмачылык, жалтылык.

В статье рассматривается вопрос об общности и различий между крылатыми выражениями древнейших памятников Орхон- Енисея, рунических письмен и кыргызских мудрых изречений в сравнительно-типологическом плане.

Ключевые слова: древний, рун, сопоставление, крылатые выражения, памятник, текст, эпос, исследование, различие, общность.

In the article the question of the community and the difference between the winged expressions are the oldest monuments of Orkhon-Yenisei, runic letters and Kyrgyz wise sayings in comparative-typological terms.

Key words: ancient, runes, maturation, winged expressions, monument, text, epic, study, difference, community.

Борбордук Азия жана Орто Азияда VI-VIII кылымдардагы ташка чегилген жазма эстеликтер жалпы эле түрк элдеринин тарыхында, анын ичинде кыргыз фольклористика илиминде өзгөчө орунда турат. Бул эстеликтерден ата-бабаларыбыздын тарыхын, дүйнөгө болгон көз карашын, маданиятын, мамлекеттик түзүлүшүн, тилдик, адабий маселелерин айкын көрөбүз.

Борбордук Азияда көптөгөн көчмөн уруулар (төлөс, тардуш, карлук, аз, чик (тувалардын ата-бабалары), курыкан (якуттардын ата-бабалары), кыпчак, карлук, огуз, отуз татар ж. б.) жашап, алардын бири-бирине тили, карым-катыштары жакын болгон, албетте, алар диалектилик өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган. Бул карым-катыштар изсиз калган эмес.

Окумуштуулар Күлтегин, Билге каган эстеликтерин адабий тилдин үлгүсү катары эсептешет. Ал калган көчмөн түрк уруулары үчүн түшүнүктүү болгон. Бул жазуу мурастарын азыркы түрк тилдүү элдердин тилдик, адабий, тарыхый мурасы катары карообуз ылайык. Ал азыркы түрк тилдери таяна турган эң байыркы мурас болуп саналат. Ошондуктан аны азыркы тилдик, адабий маселелердин тарыхы үчүн таяныч материал катары салыштырып кароо байыркы менен азыркынын байланышын байкоого белгилүү даражада мүмкүндүк берет. Профессор С.Е.Малов Енисей эстеликтерин «көрүстөн поэзиясы» деп бекер айткан эмес.

Изилдөөчү А.Абдразаков көлөмдүү Орхон эстеликтеринде (Билге каган, Күлтегин, Тонукук) "... баяндоо, монолог, диалог формалары, психологиялык толгонуулар, кыймыл-аракет, көркөм салыштыруулар, макал, лакап, эпикалык идеализация, гипербола ж. б. көркөм адабий чыгармаларда кездешүүчү формалар Күлтегин, Тонукук, Могиляндын эстелигиндеги жазууларда кеңири түрдө кездешет. Ошону менен катар бул ташка жазылган тарыхый дастандарда макалдар, керез сөздөр, жоктоо, арман, мактоо жана накыл сөздөр сыяктуу кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында орун алган жанрдык формалардын да элементтери учурайт», - деп эң туура көрсөткөн [1, 73].

Азыркы кыргыз учкул сөздөрүнүн учкундары байыркы эстеликтерде жолугарын байкайбыз. Орхон-Енисей, Талас рун эстеликтеринде тексттердин мүнөзүнө жараша нагыз макалдар колдонулбаганы менен, макалга тете фразалар, учкул сөздөр жолугуп, кыргыздын оозеки чыгармаларынын үлгүлөрүнө үндөшүп турганын көрөбүз. Азыркы түрк элдеринин байыркы бабалардан калган нарк-насил, накыл сөздөрү алардын тарыхын аңдап билүүгө, өткөндөгүбүзгө серп салууга өбөлгө түзөт.

Р.З.Кыдырбаева белгилегендей, кыргыз жана алтай эпосторундагы жоктоо, кошок байыркы түрк рун жазмасындагы кошок, көңүл айтуу, жоктоо салты менен жалпылыкты түзөт. Рун жазмаларындагы жоктоолордо баатырдын кылган эрдиктери, түрк каганатын

чыңдоодогу кызматы, түрк элин баш коштурууга жасаган аракетин айтылат. Маркумду жоктоодо анын көзү тирүүсүндө жасаган жакшылык иштери, адамдык асыл сапаттары кеңири баяндалат. «Манас» эпосунда да Манас кыргыз элинин биримдиги, бейпилдиги, жыргалчылыгы үчүн душмандар менен аёосуз салгылышып, жасаган баатырдык иштери туурасында өлөөр алдында мындайча керез катары сөз айтат:

Аккула минип бастыргам,
Дүнүйө мүлктүн баарысын,
Калайык журтка чачтыргам.
Көлөкөлүү болсун деп,
Турпандын талын сайдыргам.
Тентегин жыйып калк кылгам,
Тентегин тыйып баш кылгам.
Качканды жыйып калк кылгам,
Кара өзгөйдү баш кылгам.
Курама жыйып калк кылгам,
Кулаалы кармап куш кылгам,
Куулган элди журт кылгам...

Эстеликте жоктоо, кошок биринчи жактан баяндалат. «Манас» эпосунда жоктоо классикалык деңгээлге көтөрүлгөн. Кошойдун Манас өлгөндөгү айткан арманы стилдик жагынан кошокко жакын:

Токсондо Кошой мен өлбөй,
Тоодайым Манас сен өлсөң.
Карган Кошой мен өлбөй,
Кабылан Манас сен өлсөң.
Алжыган чалың мен өлбөй,
Арыстаным Манас сен өлсөң...

Ошондой эле Каныкейдин кошогу анын жеке арманы болбостон, калың кыргыз журтчулугунун арманы экенин баяндайт:

Аман болбой Манасың,
Аңгырап калды Таласың.
Эсен болбой Манасың,
Ээн калды Таласың.
Аргын, кыргыз калың журт,
Кимдин көзүн карасын.
Шеригим кайран Манасым,
Артындагы бир туяк,
жалдырап кимди карасын [2, 97- 99].

Күлтегин эстелигинде да агасы Билге каган Күлтегиндин эрдиктерин баяндап, башына түшкөн мүшкүлүн айтат: Култегин йок эрсер, көп өлтөчү

эртигиз. Иним Күлтегин кергек болты, өзим сакынтым, көрүр көзим көрмөзтөг, билер билигим билмез тег болты, өзим сакынтым. – Күлтегин жок болсо, көп өлөр элечер. Иним Күлтегин керек болду (өлүмгө), өзүм сагындым, көрөр көзүм көрбөстөй, билер билгим билбестей болду, өзүм сагындым [4, Кт, 50 (10)].

Көнүл айтканы келген элден кимдер келгенин, Күлтегиндин канчалык даражалуу экендигин дагы кеңирек ачуу максатында аларды аягында санап өтөт: Жуучу, Ыйлоочу, Кытаң, татабы элин баштап Удар сенгүн (генерал) келди. Табгач кагандан Исйи Ликең келди, бир түмөн сый, алтын, күмүш эсепсиз келтирди. Тибет кандан бөлөн келди. Артта Күн батыштагы Согд, Берчекер, Букарак улус элинен Нек сенгүн огул таркан келди. Он ок уулу түргөш кандан Макрач тамгачы, Огуз билге тамгачы келди. Кыргыз кандан Тардуш Ынанчу чур келди. Имарат жай, сайма жасоочу, битик таш жасоочу табгач каган Чаң сенгун келди [4, Кт, 52 (12)].

Кошокту алтайлыктар «сыгыт» дешет. Кыргыз тилиндеги «ыйлап - сыктап» деген сөздөгү сыкта – алтайдын сыгыт сөзүнүн кыскарган түрү. Сыгыт (кошок) алтай

эпосторунда кеңири жолугат. «Ай - Солоңы» деген жомокто кагандын канайымы аны мындайча кошкон:

Журтабаза да журттаганыс,
Журтың таштап не ырадың?
Жатпаза да жатканыбыс,
Жажына мени не таштадың?
Эки ле балаң чыдаарда,
Күчин неге көрбөдүң?
Эптү ле жакшы журттарда,
Эжигиңнен ырап не бардың?! –

Журттабаса да журттаганбыз,
Журтуңду таштап не ыраактадың?
Жатпаса да жатканбыз,
Жашымда мени не таштадың?
Эки балаң чыдаарда,
Күчүн неге көрбөдүң
Эптүү жакшы журттарда,
Эшигинден ыраак не бардың?!
Маркумдун жакындары өлүк үстүндө сыгыт (кошок) айтышат.
Энеси өлгөн кыздын кошогу:
Ак кайың төзи чирип бартыр,
Аркада тозу не туза?
Кайран энем өл бартыр,
Менин калганым не туза?
Ой, калагай, ой энекем. –

Ак кайың түбү чириди,
Аркасынан не пайда?
Кайран энем өлгөндө,
Мен калгандан не пайда?
Ой, калакай (ой, күйүт), ой, энекем.

Жоокерчилик заманда душмандардын кол салуусу уйкудан бездирип тынчсыздандырган. Билге кагандын кайын атасы жана Бакайдай кеңешчиси болгон Тонукук да: «Ол сабыг эсидип, түн удысыкым келмеди, күнтүз олурсыкым келмеди». - Ал сөздү эшитип, түн уйкум келбеди, күндүз отургум келбеди [4, Тң, 12].

Күлтегин ата-бабалары мыкты чыгып, төрт тарабы жоо болгон, бирок эрдик менен жоону жоолап, төрт тарапты чаап: «төрт булуңдакы коп алмыс, коп баз кылмыс, башлыгыг йүкүнтүрмис, тизлигиг сөкүрмис», - төрт булуңдакы элди көп алган, көп бас кылган, баштууну жүгүндүргөн, тизелүүнү чөгөргөн [4, Кт 2, 2].

«Манаста» «Басташканын бас кылган», - деп айтылган саптар менен жогорку эстеликтеги ойдун түйүнү бир. Багынганда баш ийүү, айыптуу болсо, тизелеп жан соогалоо мүнөздүү көрүнүш. Кеп мында, VIII кылымдагы учкул сөздүн учугу тээ байыркы заманда болуп жатканы өтө маанилүү. Ыр ыргагындай айтылган бул сөздөр бабалардын улуу сөздөрдү урматтай билгенине күбө. Түрктөрдүн табгачка багынганынан улам: «табгач будунка беглиг уры оглың кул болты, силик кыз оглың күң болты». – Табгач элине бек уруу уулуң кул болду, сулуу кызың күң болду [4, Кт 2, 7] дейт. Кыргызда: «Эркегинди кул кылам, катыныңды тул кылам», - деген саптар айтылат. Ушул эле Күлтегинде: «Теңири күч бертүк үчүн каңым каган сүси бөри тег эрмис, йагысы коң тег эрмис». – Теңири күч берген үчүн атам каган аскери бөрүдөй, жоосу койдой экен [4, Кт 2, 12] деген саптардагы атасын көкжал бөрүгө, жоосун жоош, алсыз койго салыштыруусу эпостук апыртууга мүнөздүү көрүнүш.

«Теңири йарылкадук үчүн иллигиг илсиретмис, каганлыгыг кагансыратмыс». – Теңири жарыткан үчүн элдүүнү элсиреткен, кагандууну кагансыраткан [4, Кт 2, 15], - деген

саптардагы уйкаш келген учкул сөздөр кыргызда да «Кармаганын кансыраткан, алышканын алсыраткан» «Кармаганынан кан чыккан» кейпинде кеңири кездешет.

Билге каган кан болгондо, кандай элге бийлик кылганын, ач-арык элге такка отурганын төмөнкүдөй баяндайт: «Нең йылсыг будунка олурмадым, ичире ашсыз ташыра тонсыз йабыс йаблак будунта олуртым». – Нерсеси жетиштүү элге олтурбадым, ичи ашсыз, тышы тонсуз, алсыз, күчсүз элге олтурдум [4, Кт 2, 26]. Киерге кийими жок, ичерге ашы жок томаяктардын абалы жогорку эстеликтеги сөздөр менен теги бир. Билге каган Теңирдин берген жардамы, өзүнүн куту бар үчүн ийгиликтерге жетишкенин төмөнкүчө түшүндүрөт: «Теңири йарылказу, кутым бар үчүн, үлүгүм бар үчүн өлтөчү будуну тиригү игитим, йалаң будуну тонлыг чыгаң будуну бай кылтым, аз будуну үкүш кылтым». – Теңири жалгасын, кутум бар үчүн, үлүшүм бар үчүн өлөр элди тирденттим, жылаңач элди тондуу, кедей элди бай кылдым, аз элди көп кылдым. «Манаста»: «Тонсуз келген чорого тон жакшысын кийгиздим, атсыз келген чорого ат жакшысын мингиздим», - дейт.

Мындай фразалар түгүл, айрым сөздөргө да назар салуу алардын тегин тактоого жардам берет. Күлтегин эстелигинде Өтүкөн деген жердин аты аталат. Ал кыргыздарда «өтөгөн» деген сөзгө туура келет. Кыргыз макалында: «Өтөгөндүн териси өзү жатып ий болот», - деп айтылат. Өтөгөн- «аюу» маанисиндеги сөз. Ошондой эле эстеликте «табысган» деген сөз «коен» маанисинде. Бул сөз да кыргыз элинин оозеки ырларында жолугат:

Узун куйрук сагызган,
кыска куйрук табышкан.
Кандуу калпак балсо да,
кыйышпайт экен туушкан.

Демек, өзүбүздөгү байыркы сөздөрдүн сакталып калышын жазма эстеликтерден да баамдайбыз. «Манастагы»: «Чийип берип бичигин» дегендеги «бичик» азыркы кыргыздарга түшүнүксүз. Күлтегин эстелигинде «битиг» жазуу маанисинде.

«Манас» эпосундагы «агар алтын, ак күмүш» деген ыр саптагы «агар» деген сөз эстеликтерде агы формасында – асыл буюм маанисинде айтылат. Ошондой эле эстеликтердин бөкбөдим - «жыргабадым», «куунабадым» деген сөздөр азыркы кыргыз тилинде (К.К.Юдахиндин сөздүгүндө) бөк – майга бөктүм деген сөз тизмегинде кездешет. Айрыкча, архаизмге айланган сөздөрдү жогоруда аталган элдердин баатырдык эпосторунан көп учуратууга болот. Алардын көпчүлүгү Орхон-Енисей жазуусунда сакталган. Ушул сыяктуу эле эстеликтерде жана аталган тилдерде социалдык терминдер да бирдей мааниде колдонулгандыгы байкалат. Мисалы, Енисей эстеликтеринде бег-бек, эр (ир, эрен) - эр // эрен ж.б.

Эстеликтерде жоокерчилик эрдикти ачык сүрөттөө максатында баатырдын кандай атты минип жоого тийгендиги айрыкча сүрөттөлөт. Мисалы: ... Бир отуз йашыңа Чача сеңүнке сүңүшдимиз; эң илки Тадыкын Чурың боз атыг бинип тегди, ол ат анта өлти. Экинчи Ышбара Йамтар боз атыг бинип тегди, ол ат анта олти; үчинг Йегин Силиг Бегиң кедимлиг торыг атыг бинип тегди, ол ат анта өлти...

... (Күлтегин) жыйырма бир жашыңда Чача сеңүнгө каршы салгылаштык. Эң алгач Тадыкын Чурдын боз (атын минип тийди, ал ат анда) өлдү. Экинчи Ышбара Йамтардын боз атын минип тийди, ал ат анда өлдү. Үчүнчү (ирет, жолу) Йегин Силик Бектин токулуу (камдалуу) тору атын минип тийди, ал ат анда өлдү [4, Кт. 32, 33]. Ушул сыяктуу эле кыргыз, тува, алтай элдеринин баатырдык эпосторунда баатырлар, алардын ажырагыс жан досу болгон тулпарлары өзгөчө эпитеттерге бай экендиги баарыбызга белгилүү [5,16].

Жогорудагы Тадыкын Чурдун боз аты, Ышбара Йамтардын боз аты аталганы тегин эмес. Ак, боз түс жакшылыктын символу (жышааны) катары кабыл алынат. «Манас» эпосундагы Аккула, Ак шумкар, Аккелте, Аколпок, Акбараң ж.б. бекеринен ак менен байланыштуу айтылып жаткан жери жок. Күли Чур, Тадыкын Чур аттарындагы Чур кыргыз тилиндеги чоро менен тектеш сөз: Күлчоро, Канчоро.

Кыргыздардагы ордо оюну да турмуш менен байланышкан. Ордо – «борбор». Ордонун борборунда хан жатат. Анын тегерегиндеги чүкөлөр – чоролор, аскерлер. Алар ханды коргошот. Бардык «жоокерлер» сыртка атылып бүткөндө, ханды борбордон чертип

чыгарат. Чүкө ойноп жатканда да чүкөнү «чур» кармап, ага барымта алат. Демек, чур «чоро», «эш», «жолдош» деген маанидеги сөз. Манастын кырк чоросу да – Манасты коргоп, Манастын баатырдык иши үчүн жан-дили менен берилген жолдоштору, таянычы. Кыргыз тилиндеги «жолдош-жоро» дегендеги «жоро» сөзү чоро, чур сөздөрү менен маанилеш, түпкү теги бир сөздөр. Манастын чоролору – кырк жерден келген тандамал, мыкты жоокерлер.

Байыркы жазма булактардын материалдарын азыркы тилдик, адабий материалдарга салыштыра кароо зарыл. Билге каган, Күлтегин, Тонукук эстеликтериндеги эпостук мотивдерди иликтеп салыштырып изилдөө кыргыз фольклористикасы үчүн өзгөчө мааниге ээ.

«Күлтегин такталган тарыхый адам болсо да, анын образы эпикалык жактан идеализациялоо мүнөзүндө сүрөттөлүп, көз карандысыздыкка умтулуу идеясын жүзөгө ашырууга жаралган баатыр каарман катары түрк элдеринин эпосторунун алп каармандары сыяктуу ролго чейин жеткирилген... Эстеликтеги каармандардын эрдиктери сыяктуу сырткы окуялар гана эмес, таш жазуунун көркөм ички байлыктары – метафора, салыштыруу, эпитет, аллитерация, гипербола, аллегория ж.б. да анын толук дастандык формага шайкеш келерин бекемдеп турат» [3, 26].

Орхон тексттери болгон Күлтегин, Билге каган, Тонукук эстеликтери эпостук мотивдерге ээ болуп, байыркы адабий тилдин үлгүсү катары эсептелет.

Байыркы кыргыз тексттери да уйкаштыкка ээ, курулушу, сюжеттик жагы да эпостук өзгөчөлүктөргө шайкеш. Ошондуктан булардагы өзгөчөлүктөр жана жалпылыктар кыргыз адабиятынын байыркы башаты катары бааланат.

Адабияттар:

1. Абдыразаков А. Түрк атанын балдары болсок... же рун башаттары. – Анкара, 1995. –183 б.
2. Кыдырбаева Р.З. Эпос “Манас”. Генезис. Поэтика. Сказительство. – Бишкек: Шам, 1996. –408 б.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Т IV. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. –Бишкек, 2002. –436 б.
4. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М., 1951. –447 с.
5. Орхон- Енисей тексттери. – Фрунзе: Илим, 1982. –234 б.